

УЎК: 711.8

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МАМЛАКАТЛАРИДА ЧИҚИНДИ ОБЪЕКТЛАРИНИ БОШҚАРИШНИНГ БУГУНГИ ҲОЛАТИ

Худойбердиев Феруз Шамшодович

“Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари
институти” Миллий тадқиқот университети Бухоро табиий ресурсларни
бошқариш институти таянч докторанти

Бобожонов Саид Ўткирович

“Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари
институти” Миллий тадқиқот университети Бухоро табиий ресурсларни
бошқариш институти 3-босқич талабаси

Мухаммадов Қамориддин Мухтор Ўғли

“Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари
институти” Миллий тадқиқот университети Бухоро табиий ресурсларни
бошқариш институти 3-босқич талабаси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Марказий Осиё мамлакатларида чиқиндиларни кўмиши ва утилизация жойларининг ҳолати, чиқиндиларнинг атроф-муҳитга етказётган салбий таъсири, чиқиндиларнинг тўпланганлик даражаси, улардан самарали фойдаланиш йўллари, чиқиндиларни бошқариш тизими ҳақида хулоса ва таклифлар келтирилган.

***Калит сўзлар:** атроф-муҳит, маиший чиқинди, бошқариш, мониторинг, экология-санитария қоидалари, заҳарли чиқиндилар, радиоактив ифлосланиш, оқава сувларни тозалаш.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены выводы и рекомендации о состоянии полигонов и полигонов захоронения отходов в странах Центральной Азии, негативном влиянии отходов на окружающую среду, уровне сбора отходов, способах их эффективного использования, системе обращения с отходами.

***Ключевые слова:** окружающая среда, бытовые отходы, обращение, мониторинг, экологические и санитарные нормы, токсичные отходы, радиоактивное загрязнение, очистка сточных вод.*

ABSTRACT

This article provides conclusions and recommendations on the state of landfills and landfills in the countries of Central Asia, the negative impact of waste on the

environment, the level of waste collection, ways to use it effectively, and the waste management system.

Keywords: *environment, household waste, handling, monitoring, environmental and sanitary standards, toxic waste, radioactive contamination, wastewater treatment.*

КИРИШ

Бугунги кунга қадар Марказий Осиё мамлакатларида радионуклидлар, оғир металллар тузлари, шунингдек захарли моддалар бўлган жуда кўп миқдордаги саноат ва маиший чиқиндилар ва бошқалар тўпланган. Бу ерда чиқиндиларни шакллантириш, улардан фойдаланиш, сақлаш ва йўқ қилиш соҳасидаги мавжуд вазият атроф-муҳитнинг хавфли ифлосланишига олиб келади ва одамларнинг ҳозирги ва келажак авлодлари саломатлигига ҳақиқий хавф туғдиради.

Марказий Осиё мамлакатларида бошқарувнинг институционал тузилмаси ривожланмаган ва табиий муҳитдаги ўзгаришларни мониторинг қилиш масалаларида идоралараро фаолиятини мувофиқлаштириш суст ва кўпинча бир-бирини такрорлайдиган функциялар мавжуд. Атроф-муҳит ва мониторинг қилинадиган объектларнинг устувор йўналишлари тўлиқ белгиланмаган. Чиқиндиларни қайта ишлаш инфратузилмасини ривожлантиришни рағбатлантириш учун кам чиқиндили технологиялар жорий этилмаяпти, санитария тозалашнинг комплекс ҳудудий схемалари ишламаяпти ва ҳоказо. Ҳозирги чиқиндиларни бошқариш тизими ноқулай ва самарасиз. Бу муаммони ўз вақтида ҳал этиш учун мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда чиқиндиларни бошқариш схемасини давлат даражасида такомиллаштириш ва уйғунлаштириш ҳамда Марказий Осиё мамлакатлари учун ягона минтақавий схемани яратиш зарур.

Марказий Осиё минтақаси ҳудудида узоқ йиллик иқтисодий фаолият давомида юзлаб миллион тонна қаттиқ маиший ва саноат чиқиндилари тоғли чиқиндихоналар рухсатсиз чиқиндихоналарда тўпланган, уларнинг муҳим қисмини ташкил этувчи экологик хавфли захарли чиқиндилар ташкил этади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Чиқиндиларнинг асосий ҳажми тоғ-кон ва қайта ишлаш саноат корхоналари томонидан чиқарилади. Қозоғистонда 40 миллиард тонна, Қирғизистонда 1 миллиард тонна, Тожикистонда 210 миллион тонна, Туркманистонда 165 миллион тонна, Ўзбекистонда 1,3 миллиард тонна чиқинди тўпланган.

Қозоғистонда ресурсларнинг бир қисми сифатида чиқиндиларни бошқариш бўйича давлат мониторинги тизимининг ривожланиш даражаси нафақат давр талабларига жавоб бермайди, балки оддий статистик ҳисобдан ҳам узоқдир. Ушбу муаммони саноат усуллари билан ҳал қилишга уриниш бу муаммони ҳал қилишдан тобора узоқлаштиради. Қозоғистонда 129 минг гектар майдонда 40 миллиард тоннадан ортиқ тоғ-кон чиқиндилари сақланади. Ҳар йили 4 миллиард тоннага яқин шундай чиқиндилар ҳосил бўлиб, улардан 7 фоиздан кўпи фойдаланилмайди, деярли 150 миллион тонна заҳарли чиқиндиларнинг 17 фоизи ишлатилади. Республика ҳудудида умумий ҳажми 56 миллион м³ (майдони 1412 га), радиоактив кони соатига 35 дан 300 микрорентгенгача бўлган 118 та ўта, сифатсиз рудалар ва радиоактив рудаларни қайта ишлаш чиқиндилари омборлари мавжуд.

Қозоғистонда 15 йил ичида ҳажми 2,2 куб метр бўлган 56,3 миллион тоннагача қаттиқ маиший чиқиндилар тўпланган. Чиқиндиларнинг асосий қисми таркибий қисмларга ажратилмаган ҳолда олиб ташланади ва очик полигонларда сақланади, уларнинг 97 фоизи экология ва санитария қоидалари талабларига жавоб бермайди. Қаттиқ маиший чиқиндиларнинг атиги 5% қайта ишланади. Чекланган молиявий ресурслар шароитида рухсат этилмаган ахлатхоналар ва полигонлар истеъмол чиқиндиларини узоқ муддатли йўқ қилишнинг энг арзон ва мақбул усули ҳисобланади. Чиқиндихоналарни мелиоратив ҳолатига келтириш ва мавжуд полигонларни қуриш учун техник талабларга мувофиқ тубдан реконструкция қилиш талаб этилади.

Қозоғистонда чиқиндиларни бошқариш соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий база "Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида", "Экологик экспертиза тўғрисида", "Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида", "Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида" ги қонунлардир.

Қирғизистонда чиқиндиларнинг ҳосил бўлиши, тўпланиши, ташилиши, утилизация қилиниши ва йўқ қилинишини мониторинг қилишнинг ягона тизими мавжуд эмас. У давлат дастури асосида ва назарий жиҳатдан стандарт усуллар ва меъёрлардан фойдаланиш асосида амалга оширилади. Республика, вилоят ва шаҳар миқёсида мониторингни уюшқоқлик билан амалга ошириш зарур. Радиоактивлик мониторинги учта алоҳида тармоқ орқали амалга оширилади: Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ўрмон хўжалиги давлат агентлиги, СЕС ва Геология ва минерал ресурслар давлат агентлиги. Санитарияэпидемиология хизмати озиқ-овқат ва сувнинг радиоактив ифлосланишини назорат қилиш учун жавобгардир.

Қирғизистонда йилига 6 миллион тоннага яқин чиқиндилар ҳосил бўлган. Чиқиндилар муҳим муаммо ва экологик ноқулай вазият яратмоқда. 2005 йилда эса 1384 минг куб метр чиқинди чиқиндихонага олиб келинган. Сўнгги йилларда шаҳар ва қишлоқларда маиший чиқиндиларни мунтазам йиғиш сезиларли даражада камайди. Республика бўйича 155 га яқин қаттиқ маиший чиқиндиларни кўмиш жойлари мавжуд бўлиб, улардан фақат биттаси гигиеник хавфсизлик талабларига тўлиқ жавоб беради. Ҳозирги вақтда 31 та қаттиқ маиший чиқиндилар полигонлари мавжуд бўлиб, уларнинг ярмидан кўпи (55%) санитария меъёрларига жавоб бермайди. Мавжуд контейнерлар ва махсус транспорт воситалари шаҳарларнинг эҳтиёжларини қондирмайди. Чиқиндиларни алоҳида йиғиш тизими бузилган, ҳудудларни қаттиқ маиший чиқиндилардан тозалаш тизими мукамал эмас, чиқиндилар сараланмаган ва иккиламчи хом ашё сифатида ишлатилмаган, уларни қайта ишлаш амалда амалга оширилмаган.

Қирғизистонда сўнгги ўн йил ичида ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш жараёнида 57 миллион тонна захарли чиқиндилар тўпланган, улардан 4 миллиони ишлатилган, 0,55 мингтаси (0,1%) тўлиқ зарарсизлантирилган, кўмилган, шу жумладан чиқиндилар ҳам 1995 йилда 81,9 млн тонна статистик маълумотларга киритилган 44 та чиқинди кўмилиш майдончасининг ярмидан кўпи амалдаги стандартларга жавоб бермайди. Миқдори 81946,1 минг тонна бўлган хавфли (захарли) чиқиндилар атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатмоқда. Радиоактив ифлосланишга учраган ҳудудларнинг умумий майдони 6 минг гектарга етди, бу эрда 145 миллион тонна радиоактив чиқиндилар тўпланган.

Қирғизистонда чиқиндиларни қайта ишлаш ва утилизация қилиш, уларни қайта ишлаш, қимматбаҳо компонентларни қазиб олиш ва ҳоказолар бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда, бу эса чиқиндиларни камайтириш ва атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олишга хизмат қилмоқда. Бундан ташқари, чиқиндиларни қайта ишлаш учун биогаз технологиялари (хусусий чорвачилик хўжаликлари) жорий этилмоқда, оқава сувларни тозалаш ва кейинчалик қишлоқ хўжалигида тозалаш воситаларидан фойдаланиш, қоғоз, пластмасса, шиша идишлар ва ҳоказоларни қайта ишлаш ва қайта ишлаш бўйича ишлар олиб борилмоқда.

Қирғизистон чиқиндиларни бошқариш соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий база “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида” ги қонун (1999-йил), “Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари тўғрисида” ги қонун (2001-йил), “Чиқиндилар ва қонлар тўғрисида” ги қонун (2001-йил), “Ер қаъри тўғрисида”

ги қонун (1997-йил), “Радиацион хавфсизлик тўғрисида” ги қонунлардир. Аҳоли тўғрисида (1999-йил), “Давлат экологик экспертизаси тўғрисида” ги қонун (1999-йил), “Лицензиялаш тўғрисида” ги қонун (1997), “Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида” ги қонун (2002).

Тожикистонда чиқиндиларнинг ҳосил бўлиши ҳажми, уларнинг таркиби, атроф-муҳитга, шу жумладан, инсон саломатлигига таъсир даражаси тўғрисидаги маълумотларнинг давлат статистик ҳисоби ва мониторинги тизими мавжуд эмас. Чиқиндиларни бошқариш тизими республика ҳудудида ўтган асрнинг 80-йиллари бошларида ишлаб чиқилган санитария қоидалари билан тартибга солинади.

Тожикистонда саноат чиқиндиларининг тўпланиши ҳажми 210 миллион тоннадан ошади. Сўғд вилоятида 50 миллион тоннадан ортиқ радиоактив чиқиндилар кўмилган, 11 та қолдикнинг деградацияси давом этмоқда. Адрасман, Табошар шаҳар ва туманларидаги учта қолдиқ ва чиқиндихона энг қониқарсиз ҳолатда. Ушбу объектларда ва унга туташ ҳудудларда сел ва сув оқимларининг эрозияси, шамол эрозияси натижасида чиқиндилар ва чиқиндихоналарнинг вайрон бўлиши ва мавжуд қолдиқлар фаол шамол эрозиясига дучор бўлиши билан экологик ҳалокат хавфи кучаймоқда.

Тожикистонда 70 та яқин чиқинди чиқиндилари полигонлари мавжуд бўлиб, улардан 5 таси бошқарилади, қолганлари ўз-ўзидан пайдо бўлади. Маҳаллий ечимлар 36 та чиқинди полигонига ер ажратиш бўйича ваколатли органлар мавжуд бўлиб, 27 таси бўйича ҳужжатлар расмийлаштириш босқичида. Чиқиндихоналар остидаги ерларнинг умумий майдони тахминан 300 гектарни ташкил қилади. Чиқиндихоналарнинг 90 фоиздан ортиғи замонавий қурилиш ва санитария меъёрларига жавоб бермайди. Йиллик ҳосил бўлган қаттиқ маиший чиқиндилар 3 млн. тоннадан ортиқ.

Тожикистонда 1980-йилларда чиқиндиларни алоҳида йиғиш устувор вазифа бўлган. Собиқ Госнаб ва Потребсоюз таркибидаги тайёрлов корхоналари томонидан 22 турдаги қайта ишланган чиқиндилардан халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарилди. 1986 йилда Давлат дастури Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини бошқариш бўйича ҳудудий баҳолаш ҳисоботи чиқиндиларни қайта ишлаш объектларини қуриш ва реконструкция қилиш учун капитал қўйилмаларни ажратиш билан иккиламчи ресурслардан фойдаланиш. Ҳозирда бундай чиқиндиларни бошқариш сиёсати мавжуд эмас.

Тоҷикистонда чиқиндиларни бошқариш соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий база “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари тўғрисида”, “Экологик экспертиза тўғрисида”, “Алоҳида фаолият турларини лицензиялаш тўғрисида” ги қонунлар, хусусан, “Хавфли чиқиндилар билан ишлаш, радиациявий хавфсизлик тўғрисида” ги қонуни.

Туркманистонда чиқиндиларни ҳосил қилиш, тўплаш, утилизация қилиш ва зарарсизлантириш мониторинг кўп жиҳатдан уларни тўплаш ва ташиш босқичида амалга оширилади. Ишлаб чиқариш чиқиндиларини тўплаш ва сақлаш қоидалари устидан назорат санитарияэпидемиология инспекцияси ва Табиатни муҳофаза қилиш вазирлигининг бўлинмалари томонидан амалга оширилади. Белгиланган қоидаларни бузишнинг олдини олишнинг асосий чораси маъмурий жазо ҳисобланади. Чиқиндиларнинг пайдо бўлишини камайтиришни рағбатлантирадиган ҳуқуқий базанинг йўқлиги ва улар билан боғлиқ корхоналарнинг ташаббуслари чиқиндилар ҳажмини камайтиришга қаратилган технологик ечимларни ишлаб чиқишга ёрдам бермайди. Шунини таъкидлаш керакки, тўғридан-тўғри полигонлар ҳолатини мониторинг қилиш етарли даражада эмас.

Туркманистонда йилига 1 миллион тоннадан ортиқ ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари ҳосил бўлади. Заҳарли саноат чиқиндилари сақлаш ва йўқ қилишни махсус ташкил қилишни талаб қилади. Заҳарли чиқиндиларни кўмиш учун 4 та жиҳозланган полигон мавжуд: Мари, Дашоғуз, Ахал ва Лебап, бу ерда асосан эскирган пестицидлар тўпланган. Саноат чиқиндиларини ташкилий сақлаш ва йўқ қилиш жойлари деярли йўқ, шунинг учун корхоналар заҳарли чиқиндиларни полигонларга ёки саноат зонасининг махсус ажратилган жойларига олиб борадилар. Ҳозирги вақтда омборларда, полигонларда 32,3 минг тонна заҳарли ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари тўпланган, бу ҳажмнинг 93 фоизи Болқон вилоятида тўпланган. Заҳарли чиқиндиларнинг 90 % дан ортиғи нефт лойлари томонидан ҳосил бўлади. 2004 йилда 1062,6 тонна заҳарли чиқиндилар ҳосил бўлган. Асосий ифлослантирувчи заҳарли чиқиндиларнинг асосий компоненти нефт шламидир (92%).

Туркманистонда чиқиндиларни бошқариш соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий база “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” ги қонун (1991), “Экологик экспертиза тўғрисида” ги қонун, “Давлат экологик экспертизаси тўғрисида” ги қонун (1995), “Санитария кодекси” (1992) ва “Ер кодекси” (2004).

Ўзбекистонда барча саноат чиқиндиларининг 30 % и хавфли, 1,5-2 % чиқиндилар, иккиламчи моддий ресурсларга олиб борилади, қолганлари асосий

тоғ-кон саноатида статистик маълумотларда ҳисобга олинмайдиган чиқиндилар ва бошқалар. Бугунги кунга қадар корхоналар чиқиндиларини инвентаризация қилиш бўйича кўплаб ишлар олиб борилди, улар фақат корхоналарда уларни жойлаштириш лимитларини ишлаб чиқиш учун қўлланилади. Фақат бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг ягона тизими, шунингдек, тегишли қонунлар ижроси устидан қатъий давлат назорати ўрнатилган ҳолда.

Ўзбекистон ҳудудида 100 миллион тоннадан ортиқ турли чиқиндилар жойлашган бўлиб, уларнинг 14 % идан ортиғи захарли ҳисобланади. Йиллик ҳосил бўладиган захарли чиқиндиларнинг 0,08 % и утилизация қилинади, 0,11 % и шартномалар бўйича бошқа ташкилотларга ўтказилади, қолган қисми эса уюшган сақлаш жойларига юборилади. Чиқиндиларнинг умумий миқдорининг атиги 0,2 ф% и иккиламчи ресурслар шаклида ишлаб чиқаришга қайтарилади, асосий масса лой коллекторларида, чиқиндиларни сақлаш жойларида, корхоналар ҳудудларида тўпланади.

Чиқиндиларни утилизация қилиш жойларида кўпинча чиқиндиларнинг атроф-муҳитга киришига тўсқинлик қиладиган муҳандислик ҳимояси тизими мавжуд эмас, агар мавжуд бўлса, у қониқарсиз ҳолатда. 2 миллиард тоннага яқин қаттиқ маиший чиқиндилар чиқиндихоналар, лой хавзалари ва полигонларда тўпланган. Ҳар йили 90 миллион тоннагача чиқинди қатлам, флотацион бойитиш қолдиқлари, турли шлаклар ва клинкерлар кўринишида сақланади. Рангли ва тоғ-кон металлургия саноатида ҳар йили металлургия ишлаб чиқаришидан 300 минг тоннагача шлак ҳосил бўлади. Бу чиқиндилар бевосита хавф ҳисобланади. Назоратсиз ва тартибга солинмаган чиқиндиларнинг пайдо бўлиши атроф-муҳитнинг ифлосланиши хавфини туғдиради, санитария-эпидемиология ҳолатини ёмонлаштиради. Чиқиндиларни сақлаш 2 минг гектарга яқин 160 та майдонда (полигонда) амалга оширилади. Чиқиндихоналарнинг 90% дан ортиғи қониқарсиз ҳолатда юради. Уларнинг барчаси тегишли муҳандислик ҳимояси чораларисиз ташкил этилган. Уларнинг атроф-муҳитга таъсири етарли даражада назорат қилинмайди. Морфологик таркиби бўйича 2003 йилда махсус автомобилсозлик корхоналари томонидан йиғилган ва полигонларга олиб келинган қаттиқ маиший чиқиндиларнинг умумий ҳажмидан 850 минг куб метргача қоғоз чиқиндиси, 100 мингтагача - металл, 140 мингтагача - тўқимачилик.

Ўзбекистонда чиқиндиларни ҳисобга олиш “Давлат статистикаси тўғрисида”ги қонунга мувофиқ корхоналарда шакллантириладиган статистик маълумотлар билан ифодаланади. Республикада корхоналарнинг давлат

ҳисоботи икки хил бўлади: 3-шакл – “Заҳарли чиқиндилар” (шакл №3-ТО) 1993 йилдан амал қилади ва иккиламчи моддий ресурслар учун бланкалар – “Хом ашё йўқотилиши ишлаб чиқариш жараёнида ва чиқиндиларда”. Ҳисоботлар Ўзбекистон Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги қарорлари билан тасдиқланган йўриқномаларга мувофиқ тузилади. Қаттиқ маиший чиқиндилар бўйича бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи асосан ҳисоблаш йўли билан амалга оширилади.

Ўзбекистонда чиқиндиларни қайта ишлаш, бошқариш ва уларни полигонларга олиб чиқиш ҳажмини минималлаштириш бўйича фаолият йўналишларидан бири ҳисобланади. Айти пайтда акциядорлик бирлашмалари ва хусусий сектор томонидан металллом, макулатура, пластмасса, шиша идиш, резина каби чиқиндилардан қайта фойдаланиш ва қайта ишлаш йўлга қўйилмоқда. Ўзбекистонда чиқиндиларни трансчегаравий бошқариш масалаларини давлат томонидан тартибга солиш Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистонда чиқиндилар билан боғлиқ фаолият билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш муҳимлигини ҳисобга олиб, 2002 йилда Олий Мажлиснинг 8-сессиясида “Чиқиндилар тўғрисида” ги қонун қабул қилинди, унда ҳуқуқий, ташкилий иқтисодий бошқарув соҳасидаги муносабатларни тартибга солинади.

Марказий Осиё давлатларида чиқиндиларни бошқариш бўйича хулосалар:

1. Бошқарув соҳасида қарорлар қабул қилиш жараёнига жамоатчилик ва аҳолини жалб этиш амалиётининг етарли эмаслиги;
2. Чиқиндиларни тўплаш, тўплаш, улардан фойдаланиш ва йўқ қилиш объектларининг ҳолати ҳамда уларнинг атрофмуҳит ва аҳоли саломатлигига таъсирининг ягона мониторинг тизими мавжуд эмас;
3. Чиқиндилар билан муомала соҳасида бошқарув қарорларини қабул қилиш учун автоматлаштирилган ахборот тизимлари мавжуд эмас;
4. Трансчегаравий ҳудудларда чиқиндиларни қайта ишлаш мажмуалари мавжуд эмас.

Марказий Осиё давлатларида чиқиндиларни бошқариш бўйича таклифлар:

1. Миллий стратегиялар ва минтақавий бошқарув дастурларини ишлаб чиқиш;

2. Чиқиндиларни бошқариш соҳасида давлат сиёсатини мувофиқлаштирувчи ваколатли органларни ташкил этиш;
3. Чиқиндиларни бошқариш соҳасида илғор халқаро тажрибани жорий этиш;
4. Чиқиндилар билан боғлиқ ишларни ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш;
5. Чиқиндилар ҳосил бўлишини камайтиришга ёрдам берувчи иқтисодий рағбатлантириш механизмларини жорий этиш;
6. Чиқиндиларни қайта ишлаш, чиқиндилардан максимал даражада фойдаланиш, уларни экологик хавфсиз қайта ишлаш ва қайта фойдаланиш соҳасида ўрта ва кичик бизнесни ривожлантиришга кўмаклашиш;
7. Чиқиндилар билан ишлаш бўйича давлат мониторингини амалга оширишнинг асосий мезонларини белгилаш;
8. Чиқиндилар билан боғлиқ фаолиятни амалга оширишнинг мавжуд механизмларини экологик қонун ҳужжатлари талабларига, лицензиялаш ва рухсатномалар бериш.

REFERENCES

1. Оценочные доклады по приоритетным экологическим проблемам центральной Азии. Ашхабад, 2006. 154 стр.
2. Национальный доклад о состоянии окружающей среды Кыргызстана 2001–2003 гг. - Бишкек, 2004.
3. Региональный план действий по охране окружающей среды для Центральной Азии, 2001 г.
4. Индикаторы устойчивого развития стран Центральной Азии. - Ашхабад; Бишкек, 2004.
5. Государственная программа использования отходов производства и потребления Кыргызстана. - Бишкек, 2004.
6. Проект Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2015 г.
7. Программа экономического развития Республики Таджикистан до 2015 г
8. Сборник Законов КР в области ООС. Бишкек 2005 г
9. Национальный доклад о состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в республике Узбекистан. Ташкент, 1998 г.
10. Сборник нормативных правовых актов КР о ООС. Бишкек, 2005 г

11. Обзор результативности экологической деятельности. Кыргызстан. ООН. Нью-Йорк и Женева, 2000 г.
12. Xudoyberdiyev, F. S. (2020). BUXORO VILOYATIDA YAYLOVLARDAN FOYDALANISHNING BUGUNGI HOLATI. Студенческий вестник, (24-6), 45-46.
13. Khudoyberdiyev, F. S. (2020). "Development of Effective Methods for the Use of Pasture Land" International Journal of Advanced Research in Science. Engineering and Technology, 7(3).
14. Sh, F. (2020). Khudoyberdiyev Measures to prevent degradation of pastoral lands. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology, 7(3).
15. Sh, F. (2020). Xudoyberdiyev Yaylovlardan foydalanishning samarali usullarini ishlab chiqish. Fan, muhandislik va texnologiya sohasida ilg'or tadqiqotlar xalqaro jurnali , 7 (3).
16. Худойбердиев, Ф. Ш. (2020). " Разработка эффективных методов использованию пастбищных земель" Современные проблемы землепользования и кадастров: Материалы 4-й международной межвузовской научно-практической конференции, 19 декабря 2019 г.
17. Худойбердиев, Ф. Ш. (2019). Научная статья «Улучшение пастбищ, создание новых пастбищ и разработка эффективных методов использования пастбищ». Вестник Хорезмской Академии Мамуна, 17-20.
18. Агроэкологические особенности использования минеральных удобрений в почве СР Асатов, ЭК Каримов, НК Фармонов - Молодой ученый, 2017
19. SB Adizov, AB Obidovich, MM Maxmudov Rights and Responsibilities of the Spouses. Academic Journal of Digital Economics and Stability, 2021.
20. Karimov E. K. STATUS OF LAND FOR AGRICULTURE AND ITS EFFICIENT USE // JOURNAL AGRO PROTSCESSING. - 2020. - №. SPECIAL ISSUE.
21. Худойбердиев, Ф. Ш. (2020). Зарубежный опыт в области пастбищных территорий, возможности и условия их использования в Узбекистане. Землеустройство, кадастр и мониторинг земель, (10), 24-27.
22. Shamshodovich, Khudoyberdiyev Feruz, Bobojonov Said Utkirovich, and Mukhamadov Kamariddin Mukhtarovich. "INNOVATIVE APPROACH TO PASTURE MANAGEMENT AND PRODUCTIVITY IMPROVEMENT." Academia Globe: Inderscience Research 2.05 (2021): 491-494.